

En la Val Schons

Dals Romans als imperaturs tudestgs

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **La Val Schons: Uschia ha num la vallada dal Rain posteriur a sid da la Viamala. A sidvest d'Andeer mainan dus pass alpins vers dus lais grands lumbards. L'emprim pass, il Spleia (2115 m), sbucca en la Val s. Giachen vers Clavena ed il Lai da Com. Il segund pass, quel dal Bernardin (2067 m), maina a Mesauc e lura a Lago Maggiore.** Er auters pass retics collian pajais germanofons a nord e pajais lumbards a sid. La geografia ha modellà il destin da la Rezia, terra da transit tranter latinitad u «italianità» a sid e mund german a nord. Gist en questa tarda stad 2017, cun l'interruptziun da la viafier tudestga a Rastatt (Baden-Württemberg) ves'ins l'impurtanza da la colliaziun tranter Germania renana e Genua. Gia l'imperatur Caius Julius Caesar Octavianus Augustus († 14), che possedeve la Gallia Cisalpina cun Com, ha manegià ch'el duaja conquistar ils pajais alpins enfin al Danubi. «Fin l'onn 15 a. C. n'enconuschevan ils Romans betg quella regiun autalpina abitada da pievels (...) che invadevan adina puspè la regiun bainstanta da Com (...). L'entir territori alpin, inclus las transversalas da l'Italia al Danubi Superiur, [è] vegnì sutta mess al domini rom[an] pir suenter la campagna militara da Drusus e Tiberius (15 a. C.) (...). Il text dal Tropaeum Alpium, in monument erigi l'onn 7 u 6 a. C. en onur dad Augustus a Monaco en vischinanza da la Turbie (...) relata da la conquista da las Alps e menziuna plis pievels dal territori grischun odiern conquistads tras ils Romans» (1).

Ziràn dapi la preistorgia

Cun vegnir ora da la Viamala riv'ins l'emprim al vitg da Ziràn. «In'emprima baselgia a Z[iràn] datescha da la fin dal 5. tsch[ientaner], la sala cun trais absidas da ca. [l'onn] 800 (...). Il 940 ha il retg Otto I regalà a l'investgieu da Cuira la baselgia da Z[iràn] cun tuts ses possess, al qual appartegnevan era quatter curts en las vals Schons e Valragn Dadora. Enturn il 1100 è la baselgia vegnida reconstruida e muniada curt suenter il 1114 d'in palantschieu sura da renum mundial» (2). Il 1958 a Cuira è cumparida l'emprima ediziuon dal «Cudasch [sic!] da Schons». En ils davos decennis han ins perscrutà il passà roman e medieval tempriv da la Val Schons, t. a. las vias anticas (Armon Planta, 1917–1986), la grotta da cult da Ziràn (Jürg Rargeth) e la baselgia da lez vitg (Jürg Simonett). Plinavant po tgi che sa pli u main il rumantsch da Schons u quel da la Tumleasta ora mai scriver sutsilvan cun l'agid

Il palantschieu sura da renum mundial da la baselgia da Ziràn.

50

d'in pledari per la scola (3); La Quotidiana publitgescha regularmain ina pagina sutsilvana cun contribuziuns che provenan da l'intschess relativ. Tut quai vegn resguardà en la segunda ediziuon dal «Cudesch da Schons» (4), redigida d'ina cummissiuon da trais personas: Christian Joos (Andeer), Jürg Simonett (Cuira) e Johann

Clopath (Trin-Mulin/GR). Simonett, anteriur schef dal Museum retic a Cuira, resumescha: «La Tabula Peutingeriana, charta stradala romana, di ch'ina via romana impurtanta saja ida tras la Val Schons, per uschè dir tranter la Germania e l'Italia (...). Il Spleia ed il Bernardin na paran betg d'esser stads charrabels; ins

stueva pia ir a pe u cun saumaris (...). A nord da la Viamala devi duas rutas pusaivlas, ina a sanestra dal Rain posteriur via Runtgaglia (...) e sur il torrent difficultus Nolla sper Tusaun; l'autra varianta passava a dretga dal flum (...) e gieva vers Seglias. I para (...) ch'ins haja duvrà il pli savens la via sur Runtgaglia e che la varianta a dretga dal Rain saja stada plitost ina via da guntgida» (pp. 226–227).

Conflicts tranter pajaus e cristians

L'archeolog Jürg Rargeth (Cuira) ha scrit en il «Cudesch da Schons» t. a. in essai intitulà: «La grotta da cult romana da Ziràn» (p. 283). El rapporta: «Davent digl 3./4. tschantaner e la grotta da cult da Ziràn vagnida duvrada sco liac songt (...) pajàn. Las savundantas tgosas catadas an quella grotta laschan suponer c'igl s'atracti d'egna pintga cuminàza ca practitgeava egn cult samagliant a tals digl Oriaint a ca satarava igls seas morts me poc sut la grotta: Par l'egna e quegl la grotta sco tala, lura egn vaschi da cult (...) ed in relief ca mussa ils dieus Mercur e Luna, (...) a la finala egn pintg altar da crap (...). Igl vaschi da cult sarveva fetg probabel sco cazola an la grotta stgira. Tanor igl noss meni stgess quella cuminàza da cult ver aduro la divinitad persiana Mitras (Sol invictus) c'è naschieu ord egnà tana a ca vagneva venero piglple an egnà tana/grotta. Strusch 300–400 meters viers nord à egnà cuminàza cristiana fundo anturn igl on 500 (...) egn'emprema baselgia. Agl 6avel tschantaner à gl probabel do carplegnas ple grandas tranter cristians ad aderaints da Mitras. Durant quellas hurschas e la tana vagnida donageada fearmamaing (...). Igl cult pajàn à probablameing prospero ànc egn'cada agl 7avel ad 8avel tschantaner. Quegl vean cunfirmo antras fossas c'ign à cato gest sut la tana (dataziun C-14) (...). L'antscheata digl 9avel tschantaner e la grotta da cult pajàna da Ziràn bagnida destruida digl tutafatg da cristians (...). Da que tains à igl uestg Remedius da Cuira relascho egn edict c'è scumando igl cult pajàn (...). Cunquegl e la fundaziun da la baselgia da s. Martin da Ziràn anturn igl on 500 (...) egn mussamaint cler par la cristianisaziun tumpriva da la Val Schons. La grotta da cult e egn mussamaint par egn cult pajàn davent digl 3./4. tschantaner suainter Cristus. Ella mussa dantant ear ca la cristianisaziun digl 6[avel ad] 8avel e dal'antscheata digl 9avel tschantaner e progredida me plàn» (p. 263).

«In palantschieu sura da renum mundial»

L'istoricher Florian Hitz (Institut per la perscrutaziun da la cultura grischuna,

Cuira) ha scrit per il «Cudesch da Schons» t. a. ina contribuziun intitulada: «Igl plafun da la baselgia da Ziràn»: «Igl plafun consista da 153 tavlas quadraticas (...). Las tavlas vignan tanidas anzemel d'egna construcziun da glistas. Las duas retschas zentralas vignan accentuadas antras glistas dublas. Quatras furman quellas retschas da tavlas egnà grànda crusch (...). Igl temas san vagnir partgieus an tres blocs. Las 48 tavlas agl ur da tut las quater varts mussan surtut creatiras fabulusas da la mar. 98 tavlas mussan la veta da Jesus. Egnà retscha sacumpona da seat maletgs da la legenda da s. Martin. Las tavlas agl ur en culieadas antras egn liom d'undas (...). Qua avdan amfibis monstrus (...). Da ver en dantant ear las feglis digls dieus da la mar, tres sivlas surmanantas ca sunan la geia, igl corn a l'arpa. Sen las tavlas agl intern e l'istorgia digl salit. L'istorgia suczeda dad ost viers vest. A l'antscheata en igls retgs digl vigl testamaint (...). Alura savundan l'anunziaziun digl signur a la si' naschientscha, la si' giuvantetgna tocen tier igl batesem, las sias ovras miraculusas a la si' activitad d'instrucziun, l'antscheata da la Passiun. Cun l'ancrunaziun cun spegnas finescha l'istorgia sorprendentameing» (p. 290). La davosa tavla davart la Passiun (nr. 146) mussa «Jesus umilià, ma tuttina cun la pli auta dignitad. Plis detagls dal maletg provan da far quai anc pli chapavel: Il gest da benedicziun; la channa ch'ins ha dà a Jesus sco beffa, ma che para in emblem da suveranità en ses maun; la curuna cun la furma e dimensiun d'in diadem roial» (5). Huldrych Blanke (1931–2010), autur da quest citat, è stà 1984–1993 preditgant a Ziràn. El aveva emprendì la lingua dal lieu ed ha undrà l'autur da questas lingias cun in exemplar da ses «Zillis» ed ina dedicaziun rumantscha scritta a maun. La contribuziun qua sura saja deditgada a la memorgia da plevon Blanke.

1. Stefanie Martin-Kilcher en: *Stiftung Historisches Lexikon der Schweiz (HLS), Lexicon Historic Retic, tom 2, Cuira (Desertina, ISBN 978-3-85637-391-7) 2012, pp. 252-253, chavazzin «Rezia romana».*

2. Jürg Simonett en: *Stiftung Historisches Lexikon der Schweiz (sco nota 1), p. 578, chavazzin «Ziràn».*

3. Wolfgang Eichenhofer (ed.), *Pledari/Wörterbuch sutsilvan-tudestg / Deutsch-Sutsilvan. Cuira (Chasa editura per mezs d'instrucziun) 2002.*

4. Cuminàza Culturala Val Schons (ed.), *Cudesch da Schons / Schamserbuch. ISBN 978-3-908151-74-6, s. d. [2016].*

5. Huldrych Blanke, *Zillis – Evangelium in Bildern. Turitg (Theologischer Verlag, ISBN 3-290-10964-X) 1994, p. 127.*